

MÜSTEŞRİKLERİN İSLÂM HUKUKU HAKKINDAKİ ŞÜPHELERİ *

Prof. Dr. Salih AKDEMİR

A.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Hamd, herşeyi açıklığa kavuşturması için Kitabını indiren Allah'a mahsustur. Salât-u Selâm ise, Peygamberimiz Hz. Muhammed, onun ailesi ve ashabı üzerine olsun.

Müsteşrîklerin kitaplarını ve araştırmalarını inceleyenler, onların, sadece İslâm Hukukunda değil, fakat bütün İslâm ilimlerinde, şüphe sağlamak için büyük bir azim ve gayret içinde bulunduklarını açıkça görür. Ancak, müsteşrîklerin şüpheleri İslâm Hukuku sahasında daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden konferansımızı bu konuya tâhsis edeceğiz.

Müsteşrîklerin, İslâm Hukuku sahasındaki şüpheleri çeşitli yönlerde olmuştur. Bu sebebe or-taya attıkları konuyu iki ana başlık altında in-celemeyi uygun görüyoruz:

I- Müsteşrîklerin, İslâm Hukukunun menşei ve ortaya çıkış¹ hakkında ortaya attıkları şüpheler.

II- Müsteşrîklerin İslâm Hukukunun ana kaynakları hakkında ortaya attıkları şüpheler.

شبهات المستشرقين في الفقه الإسلامي*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د . صالح آق دمير

أستاذ في التفسير، كلية الالهيات جامعة انقرة.

الحمد لله الذي أنزل كتابه تبياناً لكل شيء والصلة والسلام على رسولنا محمد، وعلى آله وصحبه أجمعين. أما بعد:

فإن من ينتفع كثيارات المستشرقين وأثارهم، يلاحظ بوضوح محاولاً لهم الدائمة، وحرصهم الشديد على إثارة الشبهات، في شتى العلوم الإسلامية، بمختلف فروعها وفنونها، وليس في الفقه فقط، ولكن شبهاتهم ظهرت بشكل أوسع في مجال الفقه الإسلامي؛ وهذا سلوك هذه النقطة بمحاضرتي هذه، فأقول:

إن الفقه أثرت حوله شبهات مختلفة في عدة نواحٍ، وهذا فان رأيت أن أقسم الموضوع إلى قسمين:

أحد هما: شبهات المستشرقين حول نشأة الفقه وظهوره،^(١)

وثانهما في مصادره الأصلية:

— هذا نص البحث الذي ألقيته على طلاب الدراسات العليا في قسم الاستشراق في المعهد العالي للدعوة الإسلامية بالمدينة المنورة. عام ١٩٨٥ م. ونشكر بهذا الصدد، الأخ عبد الرحمن الخضربي من جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية / كلية اللغة العربية على مراجعته وتنقيحه هذا النص العربي.

— في رد شبهات المستشرقين، حول نشأة الفقه الإسلامي وتطوره: أنظر: تأثير الحقوق الرومية على الفقه الإسلامي، محمد حميد الله. في ضمن كتاب (هل للقانون الرومي تأثير على الفقه الإسلامي) دار البحوث العلمية سنة ١٩٨٣ م ص. ٤٤-٤٥.
(الحقوق الرومية وأثرها في التشريع الإسلامي) محمد معروف الدوالسي. في هل للقانون الرومي تأثير على الفقه الإسلامي؟ دار البحوث العلمية. سنة ١٩٧٣ م ص. ٨٧-١١٤

* Bu araştırma, 1985 yılında, Medine-i Münevver'de bulunan Higher Islamic Da'wa Institute'un Oryantalizm Bölümü Mastır öğrencilerine verilen konferansın metnidir. Bu vesile ile, Arapça metni benimle birlikte gözden geçen ve gerekli düzeltmelerde bulunan, İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Arap dili Fakültesi öğretim üyelerinden Abdurrahman el-Hudayrif'e, burada teşekkür etmemi yerine getirilmesi zekâli bir borç biliriz.

1. İslâm Hukukunun menşei ve ortaya çıkış konusunda müsteşrîklerin şüphelerinin reddi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Te'sirul'-Hukukl 'r-Rûmiye ala'l-Fikhi'l-İslâmî*; Muhammed Ma'ruf ed-Devâlibî *el-Hukâkul 'r-Rûmiye ve Eseruhâ fi't-teşrifî'l-İslâmî. Her ikî makale* (*He'l-lil' Kanunl 'r-Rûmi te'sirün ala'l-Fikhi'l-İslâmî Daru'l-Buhâsi'l-İlmîyye 1983*) *te'sirün ala'l-Fikhi'l-İslâmî Daru'l-Buhâsi'l-İlmîyye 1983*) isimli kitapta yer almaktadır.

I- Müsteşriklerin İslâm Hukuku'nun Mensei ve Ortaya Çıkışı Hakkında Ortaya Attıkları Şüpheler:

İslâm Hukuku, insanlık tarihinde, örneği bulunmayan bir hukuk sistemidir. Zira o, akıllara durgunluk veren harikulade gelişmesini iki asırdan daha az bir zamanda tamamlayabilmıştır. Oysa, en büyük beşeri hukuk sistemlerinden biri olan Roma Hukuku gelişmesini en azından 10 asırlık bir zaman zarfında tamamlayabilmıştır. İşte müsteşrikler, bu süratli gelişmenin gerçek sebebinin anlamaktan aciz kalınca, bu harikulade olayı şöyle yorumlamaya çalışmışlardır: Müslümanların elinde Roma Hukuku kitaplarından alındıkları örnekler bulunduğu kabul etmeden böyle bir gelişmeyi izah edebilmemiz mümkün değildir.

Öyle görünüyor ki, İslâm Hukuku'nun asıl olarak, Roma Hukunu'ndan alınmış olduğunu ilk defa iddia eden Domenico Gatteschi olmuştur. Domenico Gatteschi, bu görüşlerini 1856 yılında İskenderiyeye'de basılan "Manuale di diritto Pubblico privato ottomano" adlı eserinde ortaya koymuştur.

Bu kitabın yazarı, istînaf mahkemelerinde avukat ve Mısır enstitüsünde üye idi ve buna rağmen ne Türkçe ne de Arapça biliyordu. Domenico Gatteschi, söz konusu kitabında, Roma Hukuku ile İslâm Hukuku arasındaki bazı benzerliklere işaret ettikten sonra, Roma Hukukunun kâidelerinin bilhassa Hz. Peygamber (s.a.v.)'e isnad edilen uydurma hadisler yoluyla hiç bir güçlükle karşılaşmadan İslâm Hukukuna girdiğini iddia etmiştir. Bu iddiaları red etmek için, 1933 yılında Roma'da akdedilen uluslararası Roma Hukuku toplantısında verdiği bir konferansta, İtalyan Müsteşrik C.A. Nallino'nun da işaret ettiği gibi, ortaya atıldığı andan itibaren bu görüş, Batı'da bir çok kimsenin desteğini bulmuştur. Ancak bu görüşte olanlar, aralarında görüş birliğine varamamışlardır. İçlerinden bir kısmı bu görüşü açıkça ileri sürerlerken, diğer bir kısmı da bunun ihtimal dahilinde olduğunu söylemişlerdir.

Bu görüşte olanların bir kısmı ya hukukçu olup, müsteşrik değildi ve içlerinden Henri Hugues'in ifade ettiği gibi, İslâm Hukukunun önemli olmayan bir değişiklikle esasta Roma Hukukundan başka bir şey olmadığını açıkça ifade ediyorlardı, ya da İslâm ilimlerini incelemişlerdi.

أولاً: شبهات المستشرين في نشأة الفقه وظهوره:

إنَّ الفقه الإسلامي نظام فقهي ليس له مثيل في تاريخ البشرية، لأنَّه قد أكمل تطوره السريع بصورة خارقة للعادة، في مدة أقل من عصرين، ذلك لأنَّ القانون الروماني الذي كان يعد من أكبر الانجازات البشرية، لم يستطع أن يكمل تطوره، إلا بعد عشرة قرون على الأقل. والمستشرقون عندما عجزوا عن فهم السبب الحقيقي في ذلك حاولوا أن يفسروا هذه الظاهرة الخارقة للعادة، وقالوا: لانستطاع ان نفسر هذا التطور، دون أن نقر انه كان أمم المسلمين نماذج اقتبسوها من كتب القانون الروماني.

ويبدو أن أول من زعم ان الفقه الإسلامي، في جوهره مأخوذ من القانون الروماني، هو (دومنكو غتسكي) / Dominico Gatteschi وذلك في كتابه الإيطالي المسمى: (M.diritto Pubblico erprivato ottomuno) وطبع هذا الكتاب في الإسكندرية سنة ١٨٥٦ م. وكان صاحب الكتاب محاميا في محكمة الاستئناف الخاتمة وعضوًا في معهد مصر، وكان لا يعرف اللغة العربية ولا اللغة التركية ، ادعى ان قواعد القانون الروماني دخلت الفقه الإسلامي، دون أية صعوبة، وبخاصة بطريق الأحاديث الموضوعة التي أسندت إلى النبي صل الله عليه وسلم. كما أشار إليه المستشرق الإيطالي (C.A. Nallino) في محاضرته التي ألقاها في المؤتمر الدولي للقانون الروماني، المنعقد في روما سنة ١٩٣٣ م، ردًا لهذه الادعاءات؛ منذ ذلك الحين وجد هذا الرأي تأييد عدد كبير من الناس في الغرب، مع الوان لانها لها: منهم من ادعى هذه الفكرة بكل صراحة، ومنهم من قال بها على أنها شيء فيه نصيب من الاحتمال، كانوا جميعاً اما من القانونيين غير المستشرقين، فافقضوا صراحة بأن الفقه الإسلامي / في الأساس ليس إلا القانون الروماني بتبدل لا يذكر كما قال (Henri Hugues) وأما من الذين درسوا العلوم الإسلامية، ولم يدرسوا العلوم القانونية جيدا.

واما حجج المستشرقين في دعواهم ان للقانون الروماني تأثيراً عظيماً في الفقه الإسلامي فيمكن لنا تلخيصها في ثلاثة:

fakat hukuk ilimlerini iyice incelememiş kimse-lerdi..

Roma Hukukunun İslâm Hukukuna büyük ölçüde tesir ettiğini iddia eden Müsteşriklerin iddialarını desteklemek için ileri sürdükleri delillere gelince, onları şu üç başlıkta özetlemek mümkündür:

I-Roma Hukukunun şark'ta tatbik edilmesi

II-Müslümanların Roma Hukuku medresele-riyle teması geçmeleri sonucu oralarda bulunan Roma Hukukuna ait Arapça tercümelere muttali olmaları.

III-Roma Hukuku ile İslâm Hukukunun Ahkâmi arasında benzerliklerin bulunması.

Müsteşriklerin delillerinden geniş bir şekilde bahsetmeden ve onların tümünün asilsiz olduğunu ilmen ortaya koymadan önce, İslâm Hukukunun dayandığı esaslara işaret etmek yerinde olacaktır. İslâm alimleri, İslâm Hukukunun bütün esaslarının ve genel prensiplerinin Kur'ân-ı Kerim, ve sünnet-i şerîf'e dayandığı hususunda görüş birliğine varmışlardır. Kur'ân-ı Kerim yüce Allah'ın seçkin peygamberi Hz.Muhammed (a.s)'ma tüm vahyettikleridir. Sünnet ise Hz. Peygamlar (a.s.)'ın sözleri, fiilleri ve Sahabe-i kirâm'ın tasvîb ettiği işlerini takrirlerinden ibarettir. Burada dikkatlerin çekilmesi gereken bir başka husus da şudur: "Hüküm ancak Allah'a mahsustur". Buna göre, kim olursa olsun, hiç kimsenin Kur'ân-ı Kerim'in ve Sünnet'in haram kıldığı bir şeyi halâl kılmaga yetkisi yoktur. İşte bu sebebedir ki kıyas, örf ve adet, ancak Kur'an ve sünnetin çözüm getirmediği yerlerde kabul edilir.

Bu açıklamalardan sonra, müsteşriklerin delillerini gözden geçirip gerekli cevapları verebiliriz.

I. Delil: Roma Hukuku'nun Şark'ta Tatbik Edilmesi

Bu delilin sahibleri, Şark'da tatbik edilmesi sonucu Roma Hukuku'nun, oralarda hukukî bir teamül bıraktığı ve kısa zamanda bu teamülün bu ülkelerin örf ve adetleri haline dönüştüğü görüşündedirler. İşte müslümanlar Bizans İmparatorluğuna bağlı bu ülkeleri fethettikleri zaman, bu örf ve adetleri, farkına varılmadan İslâm Hukuku'na girmiştir.

Bu görüş, filhakika, tenkide bile lâyık değildir. Zira müsteşriklerden hiç biri, bu örf ve a-

أولاً : تطبيق القانون الروماني في الشرق.

ثانياً : اتصال المسلمين بمعاهد القانون الروماني، واطلاعهم على الترجمات العربية لكتب القانون الروماني.

ثالثاً : وجود تشابه بين أحكام رومانية وأسلامية.

و قبل أن نتحدث عن حجج المستشرقين بشيء من التفصيل، وأن نردها كلها علمياً، يحسن بنا أن نشير إلى الأسس التي يقوم عليها الفقه الإسلامي: أجمع العلماء، على أن كل أسس الفقه الإسلامي وقواعد العامة تستند على القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة. والقرآن الكريم هو: كل ما أوحى الله إلى نبيه المصطفى محمد عليه الصلاة والسلام، وأما السنة النبوية: فهي قول النبي و فعله و تقريره للأعمال التي قام بها أصحابه الكرام. فهناك نقطة أخرى، لا بد من التنبيه عليها، وهي أن في الإسلام / أن لا حكم إلا لله / وعلى هذا فليس لأحد أياً كان سلطة لتحليل ما حرم القرآن والسنة. ومن ثم لا يقبل القياس والعرف والعادة، الآ في الموضع التي سكت فيها القرآن والسنة النبوية.

ولنرجع الآن إلى موضوعنا، وهو عرض حجج المستشرقين والرد عليهم.

أما الحجة الأولى، وهي تطبيق القانون الروماني .

في الشرق

فإن أصحاب هذه الحجة يرون أن القانون الروماني ترك عن طريق تطبيقه في الشرق، تعاملًا حقوقياً بحيث لم يليث أن أصبح من أعراف هذه البلدان وتقاليدها وعندما فتح المسلمون هذه البلدان التي كانت تابعة للدولة البيزنطية، دخلت هذه التقالييد في الفقه الإسلامي بصورة لم يشعر بها.

هذا الرأي، في الحقيقة لا يليق بالنقد لأن أحداً من المستشرقين لم يبين لنا كيف دخلت هذه التقالييد في الفقه الإسلامي، بصورة لم يشعر بها ، فضلاً عن ذلك فإن هذا

detlerin İslâm Hukuku'na farkına varılmadan nasıl girdiğini açıklamamıştır.

Ayrıca bu görüş tarihi olaylarla da扯ismektedir. Çünkü, eski fikhî mezheplerin tümü, Prof Dr. Muhammed Hamidullah'ın da ifade ettiği üzere, Hicâz ve Irak gibi, Bizans, egemenliğine boyun eğmeyen bölgelerde ortaya çıkmıştır.

Bu husus ehl-i sünnet mezhepleri için geçerli olduğu gibi, şii mezhepleri için de geçerlidir. Şîâ'dan olan Zeydiye ve İmâmiye ile Ehl-i sünnet'ten olan Hanefî ve Mâlikî mezhepleri Kûfe ve Medine'de ortaya çıkıp gelişmişlerdir. Bu iki şehirde gerçek anlamda birer arab şehirleriydiler. Bu mezheplerin kurucularına muasır olan ve Beyrut'ta bulunduğu sırada vefat eden önemli tek fakih imâm el-Evzaîdir, ez-Zehebi'nin rivayetine göre² el-Evzâî'nin aslı, Sind (Batı Pakistan) kölelerine dayanmaktadır ve sadece ömrünün son kalan kısmını Beyrût'da geçirmiştir. Ancak, bu zâtın kurdüğü mezheb, kendisinden sonra uzun müddet yaşamamıştır. Hanbelî ve Şâfiî mezheplerine gelince, her ikisi de, Bizans tesirinden uzak olan Bağdat şehrinde ortaya çıkmıştır. Daha sonraları İmam eş-Şâfiî'nin, Mısır'a gitmiş olması pek o kadar önemli değildi; zira bu seyahat hayatının sonlarına doğru vuku bulmuştur. Oysa onun fıkıh görüşleri, Roma tesirinden uzak olan, İslâm ülkelerinde, yani Irak ve Hicâz'da olgunlaşmıştır. Şu halde, İmâm es-Şâfiî'nin, Hicri üçüncü asırda Mısır'da bulunduğu sırada Roma Hukukunun tesirinde kalmış olması asla söz konusu değildir.

Diger taraftan, müslümanlar, fethettikleri ülkelerin ahalisini hukuk ve adalet konusunda tamamen serbest bırakmışlardı. Bu bakımdan gayri müslimler, tam bir kaza hürriyetine sahib bulunuyorlardı. Kendi kanunları kendilerine bizzat kendileri tarafından uygulanıyordu. Bunun bebebi yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de söyle buyurmasıdır: "İncil ehli, Allah'ınonda indirdiğine göre hükmetsin".³ Ayni şekilde, yahudiler ve diğer zımmiler, tarihin de şahadet ettiği gibi, tam bir kazai ve dini hürriyete sahib bulunuyorlardı. Gerçek şudur ki, Kur'an-ı Kerim'in bu açık emri, İslâm ülkelerinde uygulamasız kalmamıştır. Çünkü, İslâm ülkelerinde yaşayan gayri müslimlerin kendilerine has hukukî ve kazai müesseseleri hiçbir zaman eksik olmadığı gibi, İslâm idarecileri

الرأي متنافي مع الواقع التاريخي، إذ أن جميع مذاهب الفقه القديمة — كما يقول الأستاذ محمد حميد الله — قد نشأت في الأرض التي لم تخضع للنفوذ البيزنطي، أمثل الحجاز والعراق.

وهذا صحيح عن مذاهب الشيعة، كما هو صحيح عن أهل السنة، فالزريدية وإلحادية من (الشيعة) والحنفية والمالكية من (السنة) كانت قد ظهرت وإذدهرت في الكوفة والمدينة، وكل من هاتين المدينتين كانتا عريبتين بختة. والفقهي الوحيد والمهم الذي عاصر مؤسسي هذه المذاهب وتوفي في بيروت مرباطاً بها هو الأوزاعي. وحسب رواية الذهبي (تذكرة الحفاظ ج ١ ص. ١٦٨) كان أصله من سبي أهل السنن (باكستان الغربية) ولم يقض إلا الشوط الأخير من حياته في بيروت. على أن مذهبها لم يقم بعده طويلاً. وفيما يتعلق بالمذهب الشافعي والمذهب الحنفي، فقد نشأ في بغداد بصفتها مدينة خارجة عن التأثير البيزنطي. وذهاب الإمام الشافعى إلى مصر ليس بذى أهمية، لأن هذه الرحلة لم تحدث إلا في أواخر أيامه، حيث كان قد رسخ فكره بمدرسة الفقه الإسلامي في البلدان المنعزلة عن نفوذ الروماني، أى في العراق والمحاجز. فلا مجال لتأثير القانون الروماني عليه بواسطة مصر في القرن الثالث المحرق.

ثم إن المسلمين في البلدان التي فتحوها، قد تركوا غير المسلمين يتمتعون بحرية قانونية وقضائية وعدلية، تطبق عليهم قوانينهم على أيدي أهل دينهم، ذلك لأن الله تعالى يقول في القرآن الكريم: (فليحکم أهل الإنجيل بما أنزل الله فيه) وكذلك اليهود وسائر أهل الذمة، كانوا يتمتعون بحرية قانونية ودينية، كما يشهد بذلك التاريخ. والحق أن هذا الأمر القرآني لم يتحقق دون تطبيق في كل البلاد الإسلامية حيث كان لغير المسلمين من أهل الذمة نظام حقوقي قضائي خاص لهم، لم تتدخل فيه الحكومات الإسلامية أبداً، كل ذلك يدل على أن عند المسلمين نظاماً حقوقياً وقضائياً أحسن من أهل الذمة. ومن ثم كثيرون ما كان غير المسلمين لا يرضون عن قاضي ملتهم ويطلبون أن تحكم بينهم المحكمة الإسلامية. إذاً هذه هي الحقيقة، كيف يمكن للعقل السليم أن يحكم بأن الفقه الإسلامي قد تأثر بقوانين رعيته الذين

2. ez-Zehebî, *Tezkiretül-Huffâz*, I., 188.

3. El-Maide, 47

de hiçbir zaman onların iç işlerine müdahale etmemişlerdi. Bütün bunlar, müslümanların, ülkelerinde yaşayan gayr-i müslimlerinkinden daha mükemmel bir hukuk ve kazâ sistemine sahib olduğunu göstermektedir.

İşte bu sebebedir ki gayr-i müslimler çoğu zaman kendi milletlerinin kâdîsim kabul etmemiş ve kendilerine İslâm mahkemelerinin hüküm vermesini istemişlerdir.

Bu hakikat karşısında, nasıl olurda, aklı selim, İslâm Hukukunun, fetihlerden önce Roma Hukukuna bağlı olan tebasının kanunlarının etkisinde kaldığına hükmedebilir? Aksine şu gerçeği ifade etmek kaçınılmazdır: diğer hukuklara tesir eden bizzat İslâm Hukukunun kendisi olmuştur.

II. Delil: Müslümanların Roma Hukuku Medreseleriyle Temasa Geçmeleri Sonucu Oralarda Bulunan Roma Hukukuna Ait Arapça Tercümelere Muttali Olmaları.

Müsteşirler, Suriye ve Irak'ı fethettikten sonra müslümanların, bu ülkelerde bulunan hıristiyan hukuk medreseleriyle temasa geçtilerini ve böylece onlardan etkilendiklerini iddia etmişlerdir. Bazı hukukcular ise, buralarda Roma Hukukuna dair arapça tercümlerin mevcut olduğunu ve bu ülkeleri fetheden müslümanların ise, hukuklarını oluşturmak için bu eserlerden yararlandıklarını ileri sürmüşlerdir.

Ancak, bu iddiaların tümü tarihi olaylarla tam bir çelişki içindedir. Çünkü, müslümanlar Suriye ve Irak'ı fethettiklerinde, oralarda hiç bir hukuk medresesi mevcut değildi. Bilindiği üzere, bu ülkelerin fethi 635 senesinde vukubulmuştur.

Bundan başka, fetihlerden bir asırdan daha fazla bir zaman önce bile, bütün Roma ülkesinde, sadece üç hukuk medresesi mevcut bulunuyordu. Bu konuda Prof. Dr. Collinet, "Beyrut Medresesinin Tarihi" adlı kitabında şöyle der: İmparator Jüstinyen, imparatorlukta, resmi üç medreseden başka medrese bırakmamıştır. Bunlardan ikisi Roma ve İstanbul'da, üçüncüsü ise Beyrut'da idi. İskenderiye, Kayseri ve diğer Medreseleri kapatmış. Beyrut medresesine gelince, o da 16 Temmuz 551 yılında meydana gelen ve Beyrut şehrinin yerle bir eden deprem sonucu yıkılıp yok oldu. Bu depremde ölenlerin sayısı 30 bini geçmiştii. Bu ölenler arasında, hukuk tahsili için Beyrut'a gelen

كانوا قبل الفتوحات الإسلامية تابعين للقانون الروماني. بل يجب علينا أن نقول: بأن الفقه الإسلامي هو الذي قد أثر على القوانين الأخرى.

وأما الحجة الثانية وهي اتصال المسلمين بمعاهد القانون الروماني، وإطلاعهم على الترجمات العربية لكتب القانون ادوماني.

فإن المشرقيين قد ادعوا، بأن المسلمين بعد فتحهم لسوريا والعراق قد اتصلوا بمعاهد الحقوق التصرانية الموجودة في هذه البلاد، وتأثروا بها، أما بعض أهل القانون، فأنهم زعموا وجود الترجمات العربية لكتب القانون الروماني، والملحقون الفاتحون الخذلوا منها ما أخذوا لتكون فقههم.

إلا أن هذه الإدعاءات كلها تناهى مع الواقع التاريخية تماماً، ذلك لأنه لم تكن هناك أية معاهد للحقوق عند فتح المسلمين ل العراق وسوريا، كـ تعميمون لأن فتح هذه البلاد وقع حول سنة ٦٣٥ م.

وفضلاً عن ذلك، فإنه قبل الفتح بأكثر من عصر، لم يكن في العالم الروماني كنه غير ثلاثة معاهد للحقوق. وقد قيل في ذلك الاستاذ Collinet في كتابه تاريخ مدرسة بيروت: أن يوسفيان لم يترك في الامبراطورية غير ثلاث مدارس رسمية، مدرستين في المدينتين الملكيتين: رومه والقسطنطينية والشاشة في بيروت، وقد أغلق مدرسة الاسكندرية ومدرسة قيسارية وغيرهما، أما مدرسة بيروت فقد قضى عليها أيضاً في ١٦ تموز من سنة ٥٥١ م. وذلك على أثر زلزال أرضي هدم مدينة بيروت، وذهب ضحيته ثلاثة ألف شخص، فيما عدد كبير من الطلاب الأجانب أبناء الأسر النبيلة الذين حجوا للدراسة الحقوق في بيروت، وذلك قبل ميلاد إرسوس (عليه السلام) (٥٧٠) بعشرين سنة، وممضى الاستاذ Collinet يقول: إن مدينة بيروت كانت في عام ٢٠٠٠ خراباً وقد سقطت في أيدي العرب بسهولة سنة ٩٣٥ دون أن تكون مدرسة بيروت قد عادت إلى الحياة.

asil ailelere mensub bir çok yabancı öğrenci bulunuyordu. Bu olay, Hz. Peygamber (a.s)'in doğumundan (570) 20 sene önce vuku bulmuştur. Prof. Dr. Collinet sözlerine şöyle devam eder: "Beyrut şehri 600 senesinde harabe halindeydi. Bu yüzden 635 senesinde kolaylıkla müslümanların eline geçti." Beyrut medresesi de bir daha canlanmaya imkân bulmadı.

III. Delil: Roma Hukuku İle İslâm Hukukunun Hükümleri Arasında Benzerlik Bulunması.

Müsteşrikler şu üç noktada İslâm Hukuku ile Roma Hukuku arasında benzerlik bulunuğunu iddia etmişlerdir:

- 1- Hukukî fikirlerdeki benzerlik,
- 2- Birçok metindeki ifade benzerliği,
- 3- Hukukî terimlerdeki benzerlik.

İslâm Hukukunu derinliğine inceleyen bir kimse, İslâm Hukuku ile Roma hukuku arasında hiçbir benzerliğin bulunmadığını açıkça görür. Çünkü, Romalılar, kitaplarını üç kısma ayırmışlardır: Şahıslar, Eşya, Kaza. İslâm hukukcuları ise, kitaplarını söyle bir üçlü taksime tabi tutmuşlardır. İbadet, Muamelât ve Ukûbât.

Vaktimizin dar olması sebebiyle ve dileyicileri de sıkluktan korktuğumuz için daha çok örnek vererek sözü uzatmak istemiyoruz.

Şayet İslâm Hukuku ile Roma Hukuku arasında gerçekten bir benzerlik mevcut ise; bunun sebebi, İnsanların düşünce tarzlarındaki temel birliktir. Bu yüzden bütün insanlar, belli şartlarda ve durumlarda aynı şekilde düşünür ve hareket ederler. İşte düşüncelerde ve düşüncelerin ifade edilmesindeki benzerlik ve yakınlıkların asıl nedeni bu olguda yatkınlık. Yoksa ille de birinin diğerinden almasına gerek yoktur.⁴

II. Müsteşriklerin İslâm Hukukunun Kaynakları Hakkındaki Şüpheleri

İslâm alimleri ve müslümanlar, İslâm hukukunun ana kaynaklarının dört olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır: Kur'ân-ı Kerim, Sünnet, İcma, Kiyas. Oysa gerçekte tek bir teşrif güç vardır ki o da yüce Allah'tır. Bu hususa Kur'ân-ı Kerim'in bir çok âyetinde işaret edilmiştir. Ancak biz bunlardan birini zikretmekle yetineceğiz: "Hüküm ancak Allah'a aittir: O hakkı

4. Bu konuda bkz. Muhammed Ma'ruf ed-Devâlibi, a.g.e.; aynı şekilde bkz; S.V. Fitz Gerald, The Alleged Dept. of Islamic law to Roman law, Law Quarterly Review cilt; 27, sh; 81-103.

اما الحجة الثالثة، وهي — وجود تشابه بين أحكام رومانية وإسلامية.

فإن المستشرقين ادعوا بأن هناك تشابهًا ومتاللا بين الفقه الإسلامي والقانون الروماني في ثلاثة أمور:

الأمر الأول : التشابه في الأفكار الحقوقية.

الأمر الثاني : التشابه في لغة التعبير في كثير من النصوص.

الأمر الثالث : تشابه في الكلمات الأصطلاحية الحقوقية.

ان من يدرس الفقه الإسلامي، دراسة عميقة ومتأنية، يجد بوضوح أنه لم يكن هناك أي تشابه بينه وبين القانون الروماني: قسم الروم كتبه على ثلاثة أقسام: الأشخاص والأشياء والقضايا. في حين أن الفقهاء المسلمين قسموها كالتالي: العادات والمعاملات والعقوبات، ونظرًا لضيق الوقت وخشية ملل السامعين لا أريد أن استطرد بذكر الكثير من الأمثلة.

وعلى كل حال فإن كان هناك تشابه بينه وبين القانون الروماني، فسبب ذلك أن ما بين البشر من وحدة اساسية في التفكير، تبعاً للحاجة ولظروف الحياة المشابهة لدى الأمم، كان عاملًا كبيراً للوحدة فيما بينهم في كثير من الأفكار، ولتقارب في التعبير عن كثير منها من غير حاجة إلى نقل أحدهم عن الآخر⁽²⁾.

الثاني: شبهات المستشرقين في مصادر الفقه الإسلامي.

أجمع الفقهاء والمسلمون على أن مصادر الشريعة الأصلية أربعة، وهي: القرآن (الكتاب) والسنّة والإجماع والقياس. ولكن في الحقيقة ليس هناك إلا سلطة تشريعية واحدة، ألا وهي الله

٢— في هذا الموضوع أنظر: محمد معروف الدوالبي، المرجع السابق ص ١٠ وأنظر أيضاً S.V. Fitz Gerald, The Alleged Dept. of Islamic Law to Roman Law, Law Quarterly Review cilt; 27, sh; 67-81 م. عدد يناير ١٩٥١، ج ٦٧ ص ٨١

anlatır. Hüküm verenlerin de en hayırlısıdır." Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın, insanlara dünya ve ahiretleri için yararlı olan şeyleri açıklaması için Hz. Muhammed (a.s)'e indirdiği kitaptır. Sünnet ise, Hz. Peygamber (a.s)'in sözleri, fiilleri ve Ashab-ı Kirâm'ın, tasvîb ettiği amellerini takrirleridir. Sünnet'in delil olduğunu bizzat Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet belirlemiştir.

Kur'ân-ı Kerim'e gelince, Allah-û Teâlâ resûlüne itaat edilmesini emretmiş, bu itaatı, kendisine itaatten hemen sonra zikretmiş ve hatta bunu kendisine itaat saymıştır.

Bu konu ile ilgili bir çok âyet-i Kerime mevcuttur. Ancak biz bunlardan bir kaçını zikretmekle iktifa edeceğiz. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Allah ve elçisi size ne verirse onu alın, size neyi yasaklırsa ondan kaçının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah azabı pek şiddetli olandır"⁵ "Allah ve Resûlü herhangi bir konuda hüküm verdiği zaman, mümin erkek ve kadının işlerinde başka yolu seçme hakları yoktur. Kim Allah ve Resûlüne baş kaldırırsa, iyi bilsin ki o, apaçık bir sapıklık içine düşmüştür".⁶ "Kim Resûle itaat ederse, Allahe itaat etmiş olur".⁷

Sünnet'in delil olması hususuna gelince, bu konuda da bir çok hadîs-i şerif mevcuttur. Ancak biz bunlardan birini zikretmekle yetineceğiz. Muâz b. Cebel (r.a.) rivayet etmişirki Hz. Peygamber (a.s) onu Yemen'e gönderdiği zaman, ona hükm vermen için sana bir dava sunulursa nasıl hareket edersin? diye sordu. Muâz:

— Allah'ın Kitabı ile, diyerek cevap verdi. Hz. Peygamber (a.s):

— Peki aradığın hükm Allah'ın Kitab'ında yoksa, dedi. O: Allah elçisinin sünnetiyle hükmederim dedi.

— Eğer Allah elçisinin sünnetinde de bulamazsan? diye sordu. Muâz:

— O zaman, ictihad eder, ve ictihad için elimden gelen gayreti gösteririm, dedi. Muâz sözlerine söyle devam etti. Hz. Peygamber (a.s.) göğsüme vurarak:

— Hamd, Allah elçisinin elçisini kendisinin razi olacağı şeylerde muvaffak kılan Allah'a mahsustur, buyurdu.

عَزَّ وَجَلَ كَمَا وَرَدَ ذَلِكَ فِي عَدَةِ آيَاتٍ مِّنَ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ، وَلَكِنِي سَأَكْتُفِي بِذِكْرٍ وَاحِدَةٍ مِّنْهَا: (إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَقْصُصُ الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَالِصِينَ). الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ هُوَ كَلَامُ اللَّهِ تَعَالَى الْمُنْزَلُ عَلَى مُحَمَّدٍ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) تَبِيَانًا لِمَا بِهِ صَالِحُ النَّاسٍ فِي دُنْيَا هُمْ وَآخِرَاهُمْ. وَالسُّنْنَةُ هِيَ: قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَفَعْلُهُ وَتَقْرِيرُهُ لِلأَعْمَالِ الَّتِي قَامَ بِهَا أَصْحَابُهُ الْكَرَامُ. وَقَدْ بَيَّنَ حَجْجَيَةُ السَّنَنِ الْقُرْآنَ وَالسُّنْنَةَ. أَمَّا الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَمْرَ بِطَاعَةِ رَسُولِهِ وَقَرْنَاهُ بِطَاعَتِهِ وَجَعَلَهَا طَاعَةً لَهُ، وَهُنَّاكَ آيَاتٌ كَثِيرَةٌ بِهِذَا الْمَوْضِعِ. وَلَكِنِي سَأَكْتُفِي بِذِكْرٍ بَعْضِهَا مِنْهَا. يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: (وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخَذُوهُ وَمَا نَهَاكُمُ عَنْهُ فَانتَهُوا... وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ)^(۱)، وَيَقُولُ تَعَالَى: (وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لَا مُؤْمِنَةً إِذَا قُضِيَ الْعِقَابُ)^(۲)، وَيَقُولُ تَعَالَى: (وَمَا كَانَ رَبُّكَ عَنِ الْمُحَبَّةِ مُغَنِّمًا)^(۳)، إِنَّمَا يَعْلَمُ اللَّهُ مَنْ يَعْصِي هُوَ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ فِيمَا يَعْلَمُ خَيْرًا مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِي اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا)^(۴)، وَأَيْضًا يَقُولُ جَلَّ ثَنَاؤُهُ: (وَمَنْ يَطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ)^(۵)

وَأَمَّا السُّنْنَةُ، فَعَنْهَا أَحَادِيثٌ كَثِيرَةٌ أَكْتُفِي بِذِكْرٍ وَاحِدٍ مِّنْهَا: رَوَى مَعَاذُ بْنُ جَبَلَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) لِمَا بَعْثَهُ إِلَى الْبَيْنَ قَالَ لَهُ: (كَيْفَ تَصْنَعُ إِنْ عَرَضَ لَكَ قَضَاءً؟) قَالَ بِمَا فِي كِتَابِ اللَّهِ. قَالَ (فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي كِتَابِ اللَّهِ) قَالَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي كِتَابِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قَالَ (فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي سُنْنَةِ رَسُولِ اللَّهِ) قَالَ أَجْتَهَدْ رَأِيَّا وَلَا آلَوْ. قَالَ مَعَاذٌ: فَضَرَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَدْرِي ثُمَّ قَالَ: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَقَرُولَ رَسُولُ اللَّهِ لِمَا يَرْضِي اللَّهَ وَرَسُولَهُ).

وَالْإِجْمَاعُ هُوَ: اتِّفَاقُ الْجَهَادِينَ مِنْ أَمَّةِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي عَصْرٍ مِّنَ الْعَصُورِ بَعْدَ وَفَاتِهِ، عَلَى حِكْمَةٍ شَرِعيَّةٍ.

وَأَمَّا الْقِيَاسُ فَهُوَ مُشَارِكَةُ مُسْكُوتٍ عَنْهُ لِنَصْوصٍ عَلَى حِكْمَةِ الشَّرِيعَى فِي عَلَةِ هَذَا الْحُكْمِ وَإِلَاقَهُ بِهِ فِيهِ.

5. El- Haşr 7.

6. El-Ahzap; 36.

7. En-Nisâ

٥- النساء/٨٠

٣- الحشر/٧

٤- الأحزاب/٣٦

İcma; İslâm ümmetindeki müctehidlerin Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatinden sonra, herhangi bir asırda, Şer'i bir huküm hakkında görüş birliğine varmalarıdır.

Kiyasla gelince, hakkında huküm bulunmayan bir meselenin, illetlerinin müsterek olması hasebiyle hakkında huküm bulunan meseleye dahil edilmesidir.

Yukarıda anlattıklarımızdan da açıkça anlaşılacığı üzere, İslâm hukukunun gerçek iki kaynağı, Kur'ân ve Sünnet'ten ibarettir. Diğerleri ise, bu iki kaynağa bağlıdır. İşte bu sebebedir ki, müsteşrikler Kur'ân ve Sünnet hakkında şüphe uyandırmaya çaba harcamışlardır. Bu amaçla, onların, İslâm Hukukunun yegâne kaynağının imamlarının görüşleri olduğunu söylediklerini görüyoruz. Bu görüşte olanlardan biri olan Prof. Dr. Chafik Chehate, kitabının giriş bölümünde, makul bir delil ileri sürmeden şu sonuca ulaşmaktadır: Böylece bütün İslâm hukukunun ilk ve son kaynağına varmış bulunuyoruz: İmamların görüşleri⁸ Kur'ân ve Sünnet'e gelince, müsteşriklere göre, bunlar İslâm hukukunun kaynakları değildirler. Kur'an'ı Kerim'in İslâm hukukunun kaynağı olmadığına delil olarak, borçlanıldığı zaman, borçların yazılmasını tavsiye eden, el-Bakara süresinin 283. ayetini ileri sürmekte ve şöyledemektedirler: «Bu âyet müminlere yazışmayı emrettiği halde sözlu delil yazılı delile üstün gelmiştir. Bu durum ise hukukcuların Kur'ân'ı kaynak kabul etmediklerine delalet eder. Aksi halde bu âyetin hükmüne göre amel etmeleri gereklidir.»

Müsteşriklerin bu delillerinin aslı yoktur; çünkü âyette bulunan "ذلک أقسط عند الله.." ibaresi, yazının väcib olmadığını, fakat âyeten sadece tavsiye anlamı taşıdığını açıkça delalet etmektedir. Diğer taraftan müsteşriklerin Hz. Peygamber (a.s.)'ın hadis-i şeriflerinin de İslâm hukukunun kaynağı olmadığı iddia ettiklerini görüyoruz. İddialarına göre tek bir sahîh hadis bile yoktur. Özellikle, fıkha dair olan hadisler II. ve III. hicri asırlarda, Hz. Peygamber (a.s.)'a yalan yere isnad edilen müslüman âlimlerin sözleri ve görüşlerinden ibarettir.

8. Chafik Chehate, *Etudes De Droit Musulman*, Paris, 1971, P. 37-38. «Mais nous revenons ainsi à la source première et dernière de tout le droit musulmân, à savoir: La jurisprudentia." Aynı şekilde bkz. Linant de Bellefonds, Y., *Traité de Droit Musulman Comparé*, Paris 1965, I,33.

ويتبين مما سبق أن المصدرين الحقيقين في الفقه هما: القرآن والسنة والأخرى تابعة لهما. وهذا حاول المستشركون إثارة الشبهات والتشكيك في القرآن والسنة. وذلك بأن قالوا: أن المصدر الوحيد للفقه الإسلامي، هو آراء الأئمة ومن أصحاب هذا القول مثلاً، الأستاذ شفيف شحاته في مدخل كتابه، دون أن يورد أي دليل معقول يصل إلى هذه النتيجة قائلاً: ولكننا نصل هكذا إلى المصدر الأول والأخير لجميع الفقه الإسلامي، ألا وهو: آراء الأئمة.¹⁶ وأما القرآن والسنة فليسا عندهم مصدرين للفقه الإسلامي، واستدلوا على عدم كون القرآن مصدرًا للفقه بآية البقرة التي توصي المؤمنين بالكتابة إذا تدابنوا إلى أجل مسمى وقلوا: بالرغم من أن هذه الآية تأمر المؤمنين بالكتابة. فإن الدليل مع الشاهدين تغلب على الدليل بالكتابة، وهذا يدل على أن الفقهاء لم يعتبروا القرآن مصدرًا. وإنما يكن بذلك من أن يعملوا بحكم هذه الآية.

ولكننا نجد في الآية هذه العبارات: (ذلك أقسط عند الله وأقوم للشهادة وأدنى أن لا ترتباها) وهي تدل بشكل واضح على عدم وجوبية الكتابة، بل يدل فقط على توصية.

ومن جهة أخرى فإن المستشرقيين يدعون بأن أحاديث النبي ليست أيضاً مصدراً للفقه. وذلك لأنه ليس هناك — على زعمهم — حديث واحد صحيح وبخاصة الأحاديث الفقهية، وإنما كلام علماء المسلمين من القرن الثاني والثالث الهجريين، أقوا ي لهم وُضعت على لسان النبي (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) زوراً وبهتاناً.

وكان (غورتسهير) أول من أثار الإرتياح والشبهات في الأحاديث النبوية في بحثه سنة ١٨٩٠ بعنوان: دراسات الاسلامية تابعة في ذلك شاخت في كتابه: (The Origin of Muhammed Jurisprudence بل فاقه لأنه غير من نظرته التشكيكية في صحة الأحاديث، إلى نظرة يقينية في عدم صحتها.

1. Chafik Chehate, *Etudes De Droit Musulman*, Paris, 1971, P. 37-38. «Mais nous revenons ainsi à la source première et dernière de tout le droit musulmân, à savoir: La jurisprudentia." أنظر أيضاً Linant de Bellefonds, Y., *Traité de Droit Musulman Comparé*, Paris 1965, I,33.

Hz. Peygamber (a.s.)'ın hadisleri hakkında ilk şüphe uyandıran, müsteşrik Goldziher olmuştur. Goldziher, bu görüşlerini 1890 yılında neşredilen *Muhammedanische Studien* adlı eserinde ortaya koymuştur Schaht ise "The Origins of Muhammad Jurisprudence" adlı eseriyle ona tabi olmakla kalmamış aksine onu geride bırakmıştır. Çünkü Schaht, Hz. Peygamber (a.s.)'e isnad edilen hadislerin sahîh olmadıklarına artık şüphe gözü ile değil, fakat kesin olarak bakmıştır.

Zikre değer bir başka kitab da, Alfred Guilmom'un (*Tradition of Islâm*) adlı çalışmasıdır. Bu kitab'da tamamen Goldziher'e dayanmaktadır. Goldziher, Hadis-i Şeriflerin eleştirisinde, şu görüşten hareket etmiştir: "Hadis kitaplarının ihtiiva etiği bütün haberler, bu kitapların tedyini esnasında halk arasına yaygın olan sözlerden öteye gitmez. Bu haberlerin hiç biri Hz. Peygamber (a.s.) ve Sâhabâ'den sahîh senedle nakledilmemiştir" Goldziher'in böyle bir görüşe ulaşmasının sebebi, İmâm el-Buhâri'nin sahîh'inden başka hadis mecmuası görmemiş olmasıdır. Ondan başka hadis mecmuası olmadığını sandığı içinde bu hadisleri uyduranın İmâm el-Buhâri olduğunu ileri sürmüştür.

Ancak, Buhâri ve Müslim şeyhlerinin ve Hadis-i Şerifleri Sâhabeden doğrudan alan onların şeyhlerinin yazdıklarının bulunması, ortaya çıkması, Goldziher'in iddialarını ve şüphelerini dayandırıldığı esası temelinden yıkmıştır. Burada bu bulunan kitablar arasında, el-Buhâri'nin hocası Humeydî'nin müsnedini, Müslimin hocası Said b. Mansûr'un Sünenini, İbn Hanbel'in hocası Abdurrezzak'ın Musannefîni, Abdurrezzak'ın hocası Ma'mer b. Râşîd'in Câmiîni, Ebû Hureyre (r.a.)'nın imâsıyla Hemmân b. Münebbih'in Sâhîfesini, Enes b. Mâlik (r.a.) Sahîfesini, zikredelim.

Böylece, müsteşriklerin İslâm Hukuku hakkındaki şüpheleri ile İslâm hukukunun Roma Hukukuya bağlantısı olduğu yolundaki iddialarının gerçekle hiç bir ilişkisi olmadığını görmüş oluyoruz.

Belki de, ileri sürdükleri, iddia ettikleri görüşlerin yanlış olduğunu bizzat kendileri de farkındadırlar. Ancak İslâm'a ve müslümanlara karşı ruhlarının derinliklerinde duydukları kin ve nefret, düşünen herkes için yanlış olduğu açıkça görülmemesine rağmen, bu sapık görüşleri ileri sürüp desteklemelerinde ve ısrar etmelerinde en önemli amil olmuştur.

Hoşnut olacağı işlerde muvaffak kılan Allah'tır.

وهناك كتاب آخر جدير بالذكر، وهو كتاب بالإنجليزية لـ (الفريد غيوم) المسمى بـ (Tradition of Islam) وهذا الكتاب أيضاً يعتمد على (غولتسير). إن (غولتسير) قد اعتمد في نقاده للحديث النبوي على الظن بأن ما تحويه كتب الحديث، لا يتعدي ما كان شائعاً بين الناس عند تدوين هذه الكتب، وليس منقولاً دقيقاً عن النبي صل الله عليه وسلم، وصحابته، وذلك لأنه لم ير سوى صحيح البخاري، وتوهم أنه لا يوجد غيره، ومن ثم، تصور أن البخاري وضع هذه الأحاديث

ولكن إكتشاف ما كتبه شيخ البخاري ومسلم وشيوخهما الذين تلقوا الحديث عن الصحابة مباشرة: مثل مسند الحميدي — أستاذ البخاري — وسنن سعيد بن منصور — أستاذ مسلم — ومصنف عبد الرزاق — أستاذ بن حنبل — وجامع معمر بن راشد — أستاذ عبد الرزاق — وصحيفة همام بن مبيه من إملاء سيدنا أبي هريرة، وصحيفة سيدنا أنس بن مالك؛ وإن إكتشاف مثل هذه الكتب وظهورها بين الناس، يهدم الأساس الذي بنى عليه (غولتسير) زعمه وشكوكه.

وكان نرى أن شبهتهم حول الفقه الإسلامي، وزعمهم بأن له صلة بالقانون الروماني لم يكن هما أبداً أساساً، بل ربما كانوا في قراره أنفسهم مقتنيين بطلان ما يزعمونه، ولكنه ما يكتنونه من حقد وكراهة للإسلام وأهله، كان السبب الرئيسي في تمسكهم بهذه الفكرة ومحاولة دعمها والاستدلال بها، رغم وضوح بطلانها لكل مفكر متأمل.

والله الموفق لما يرضاه. والسلام عليكم.